

KÖNÜL HƏBİBOVA

**«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARININ DİLİNDƏ
QƏNAƏT PRİNSİPİNİN PSIXOLİNQVİSTİK ŞƏRHİ**

X ü l a s ə. Dünya dilçiliyində «ellipsis» hadisəsinə müxtəlif yanaşmalar olsa da, fransız filosofu Dümarse onu daha çox psixolinqvistik hadisə kimi dəyərləndirirdi. Amma bu hadisə eyni zamanda insan nitqi ilə də birbaşa əlaqəlidir. Belə ki, ellipsis dildə qənaət prinsipi ilə izah edilir. Bu nöqtəyi nəzərdən bu məqalədə ellipsisin psixolinqvistik səciyyəsi verilir.

Təbii haldır ki, ellipsis dildə yeni bir hadisə deyil. Bu hadisəyə dilimizin tarixindən xəbər verən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də rast gəlinir. Burada ellipsisin ilkin primitiv formalarda təzahürü daha çox təsadüf edilir ki, bu faktların da araşdırılması dil təxəyyülü ilə bağlı bir sıra məsələlərin həllində yardımçı ola bilər.

Açar sözlər: *dildə qənaət prinsipi, psixolinqvistika, səssiz nitq, ellipsis, psixoloji durum*

Məlumdur ki, insanın daxili (səssiz) nitqi onun səsli nitqinin törəməsidir. Yəni səsli nitq yaranma etibarını ilə daxili nitqdən daha ilkindir. Səssiz nitqin isə formalaşması daha sonrakı mərhələnin məhsuludur. Bir məqamı da vurğulayaq ki, səsli nitq sərti də olsa, üzvlənə bildiyi halda səssiz nitq bu xüsusiyyətdən məhrumdur və səsli nitqlə müqayisədə daha sürətli və bəzən də anidir. İnsan bir an içində ətrafda baş verənləri səssiz nitqlə şüurunda təhlil edərək dəyərləndirib ona səsli nitqlə münasibət bildirir. Çox güman ki, ellipsis məhz sonuncu prosesin məhsuludur. Bir çox tanınmış tədqiqatçıların dəfələrlə haqqında bəhs etdiyi dilin qənaət prinsipi səssiz nitqin səsli nitqə çevrilməsi zamanı yaranır və bu zaman müəyyən dil vahidlərinin buraxılması səssiz nitqdə istifadə olunan komponentlərin konkretliyindən irəli gəlir.

Burada özünü biruzə verən qənaət prinsipinə görə yalnız o dil hadisələri sabit, dəyanətli olur ki, onlarda minimum tənəffüs məsrəfi, asan

yaddaqalma, şəklini dəyişmə və s. birləşmiş olsun. Məhz bu baxımdan elliptik formaya malik nitq konstruksiyalarının qrammatik tamamlanmasına semantik cəhətdən heç bir ehtiyac duyulmur, çünki onlar struktur cəhətdən formalaşmada sərbəstdir. Tədqiqatçılar ellipsis sintaktik səviyyədə tədqiq edərəkən əsasən onun aşağıdakı növlərini fərqləndirilər: 1) nitqi ellipsis; 2) qrammatik ellipsis; 3) semantik ellipsis [1. S. 15].

Rus tədqiqatçılarından T. A. Kolosova ellipsis iki növünü fərqləndirir: qrammatik və semantik ellipsis [2. S. 102]. N. D. Arutneva isə semantik ellipsis adət halını almış (привычный) ellipsis adlandırır [3. S. 26]. Belə bölgüyə O. Y. Qoyxmanın [4. S. 156], N. N. Leontyevanın da tədqiqat əsərlərində [5. S. 30] rast gəlinir. E. N. Savvina ellipsis mövcud xüsusiyyətlərini üç əsas amillə əlaqələndirir: 1) fikri natamamlıq; 2) mövcud «tam konstruksiya»ya münasibətdə elliptik konstruksiyanın ikinci dərəcəli (törəmə) olması; 3) biri digərindən asılı olmayan dil vahidlərinin sintaktik asılılığı və ya, başqa sözlə desək, cümlələrdə əksini tapmayan aktiv və ya passiv sintaktik vahidlərin mövcudluğu [6. S. 5]. Yuxarıda sadalanan təsnifatlardan ellipsis qrammatik və semantik deyə iki qrupa ayrılması daha məqsədəuyğundur. Qrammatik ellipsis isə tam və natamam olmaqla daha iki növə ayırmaq olar. Fikrimizcə, tam qrammatik ellipsis sözlər və ifadələr qənaətini, natamam ellipsis isə şəkilçilər səviyyəsində təzahür edir. Şəkilçilərin sözlərdən törədiyi nəzərə alsaq, birincinin daha qədim və ilkin olması mülahizəsini irəli sürə bilərik. Maraqlıdır ki, qrammatik ellipsis hər iki növünə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında rast gəlirik. Məsələn, sözlərin ellipsisə uğradığı nümunələr: *Bayandır xan bənim nə əksüglüğüm gördi? (Əksüglüğüm). Qılncdanımı gördi, süfrəmdənmi gördi?* [7. S. 34]; *At ayağı külük (olur), ozan dili çevik olur* [7. S. 36]; *Kəndülər atlu (getdilər), babanı yayan yürütdilər* [7. S. 40]; *Biz kəfərə salam vergil, (səni) öldürmiyəlim!* [7. S. 43]; «*Bir əyar, bir uyan (gətirin)*» – *dedi, gətürdilər* [7. S. 117] və s.

Ünsiyyət prosesi özü-özlüyündə informasiya mübadiləsidir. Bu mübadilə zamanı faktların ekspressiv-emosional rəngarəngliyi bir çox üslubi vasitələrlə bərabər, həm də elliptik cümlələr hesabına reallaşır. Ümumiyyətlə, elliptik cümlələrdə modallıq və zaman modifikasiyalarına məxsus sintaktik göstəricilərin əks olunmaması, təbii ki, digər cümlə tipləri ilə müqayisədə onların dilin sintaksisində mövqeyi haqqında sual doğurur. Çünki elliptik konstruksiyalar psixolinqvistik hadisə olan ellipsis məhsulu kimi bütöv cümlələrdən fərqli olaraq, dil modeli kimi cümlənin kommunikativ və struktur tiplərinə xas olan qanunauyğunluq və qaydalar baxımından analiz oluna bilməz. Çünki burada ekstralinqvistik faktorlar: situasiya, psixoloji durum, informator və adresatın intellektual səviyyəsi və s. elliptik cümlələrin formalaşmasında aparıcı amillərdir. Bu zaman nitqdə öz əksini tapmayan sözün və ya ifadənin semantik yükünü kontekst

daşıyır: *Bəg nökdən, nökdər bəgindən ayrıldı* [7. S. 50]; *Əzrayili nə çavuş gördü, nə qapuçı* [7. S. 79]; *Oyarmaq bəndən, savaşıban hüner göstərmək səndən* [7. S. 91]; *Çün av yarağı oldu, kim atın ögər, kim qılıncın, kim çəküb ox atmağın ögər* [7. S. 104]; *Əski tonın biti, öksüz oğlanın dili acı olur* [7. S. 111] və s.

İnformasiyanın sıxlaşdırılmış, son dərəcə lakonik formada ifadəsi həm psixoloji, həm də linqvistik baxımdan elliptik cümlələrlə mümkün olduğu üçün atalar sözləri və qanadlı ifadələrin də böyük bir qismi bu konstruksiyalar əsasında formalaşmış. Bu fakt və yuxarıda gətirilən misallar bizə onu deməyə əsas verir ki, ellipsis (başqa sözlə desək, nitqdə qənaət) hadisəsi psixoloji bir hadisə kimi uzun bir tarixə malikdir. Dil insan psixikası ilə sıx bağlı olduğundan nitqdə təzahür edən hər bir hadisənin az və ya çox dərəcədə psixoloji baxımdan izahı olmalıdır. Eləcə də ellipsis hadisəsinə psixolinqvistik dəyər vermənin də xüsusi önəmi vardır.

«İzahlı dilçilik terminləri» lüğətində *elliptik* sözü ‘ellipsis hadisəsinə məruz qalmış, ellipsis ilə əlaqədar, bağlı olan’ anlayış kimi izah edilir: «Ellipsis – ifadənin hər hansı bir elementinin buraxılması (atılması, ixtisarı). Həmin element məndən və situasiyadan asılı olaraq, asanlıqla bərpa edilə bilər» [8. S. 71]. Dünya dilçiliyində *ellipsis* hadisəsinə yanaşmalar müxtəlif olmuşdur. Məsələn, ispan filosofu-qrammatisti F. Sançes (Sanktius) ellipsis qrammatik hadisə kimi qiymətləndirdiyi halda, fransız filosofu S. Dümarse ellipsisə kifayət qədər fərqli şərh verir. O, haqlı olaraq, ellipsis daha çox psixoloji hadisə kimi dəyərləndirirdi [9. S. 40].

Ellipsis (elleipzis) yunan sözü olub ‘buraxılma’ deməkdir. Biz nitqimizdə çox vaxt müəyyən ixtisarlara daşırıq. Bir dəfə söylənilənin ikinci dəfə təkrarlanmasına yol vermirik. Çünki təkrarlar bəzən nitqə emosionallıq gətirdiyi halda, bəzən isə onu müxtəlif çalarlardan məhrum etmiş olur. Bu paralelliyə biz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da rast gəlirik: *Gögdən ildirəm ağ-ban evimin üzərinə saqır gördüm. Düm qara pusarıq ordunun üzərinə tökülü gördüm. Quduz qurtlar evimi dəlir gördüm. Qara dəvə ənsəmdən qarvar gördüm...* [7. S. 44]. Burada təkrar olunan *gördüm* feli əvvəldə baş cümlə kimi deyil, sonda cümlənin xəbəri kimi çıxış edir.

Daha bir nümunəyə nəzər yetirək: *Bu məhəldə qalın oğuz bəgləri yetdi, xanım, görəlmiş kimlər yetdi: Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğu olan... Qazan bəgin qardaşı Qaragünə çapar yetdi: «Çal qılıncın, qardaş Qazan, yetdim!» – dedi; Bunun ardınca, görəlmiş kimlər yetdi: Dəmir qapı Dərvəndəki dəmir qapuyu dəpib alan, altmış tutam ala köndərinin ucunda ər bəgükdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli*

Dondar çapar yetdi: «Çal qılıncım, qardaş Qazan, yetdim!» – dedi... [7. S. 117].

Dastanda bu siyahı köməyə gələnlərin sayı artdıqca eyni ilə təkrar olunmaqla davam edir. «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyundan gətirdiyimiz bu qəbil nümunəyə «Bamsı oğlu Beyrək» boyunda da rast gəlirik.

Müasir dilimizdə nitq zamanı bu cür təkrarlara çox az yer verilir. Belə ki, indi belə təkrarlardan nitqə poetik çalar vermək üçün istifadə olunur. Adi nitqdə isə cür konstruksiyaların yerini indi həmcins üzvlü cümlələr tutur. Buradan da belə bir mülahizə irəli sürmək olar ki, həmcins üzvlü cümlələr məhz ellipsis hadisəsinin məhsuludur. K. M. Abdullayev belə hesab edir ki, «ellipsisləşmə dolayısı ilə cümlə quruluşunda damşanın, informasiya verənin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu modelin təqdim edilməsinə xidmət edir» [10. S. 77].

Türkojoloji ədəbiyyatlara nəzər saldıqda, qeyd etməliyik ki, burada da ellipsisə münasibət birmənalı olmayıb. Məsələn, oğuz qrupu türk dillərində elliptik yarımçıq cümlələr müxtəlif terminlər adı altında tədqiq olunmuşdur. Məsələn, türk dilində *xəbərsiz yarımçıq cümlə* [11. S. 506], *xəbəri mətdən anlaşılan cümlələr* [12. S. 54; 13. S. 273], *yarımçıq cümlənin frazeoloji tipi* [14. S. 113] kimi adlandırılmışdır. Lakin oğuz qrupu türk dillərinə daxil olmayan tatar dilində həmin cümlələr *elliptik konstruksiyalar* adı altında öyrənilmişdir [15. S. 4–10].

A. C. Emre elliptik cümlələrdən bəhs edərkən, bir çox tədqiqatçılar kimi, onları digər cümlə növlərindən fərqləndirməyərək, onlara dair *xəbəri mətdən anlaşılan cümlələr* adı altında misallar verir: *Kiskin sirke kabına zarar (verir); Bir görsüs, bir bilaz (Yalnız bir defa görməklə ancak eksin bilgi edilir); Kor kırılsa yer kinde baş yarılısıbörk içinde (kalmalıdır)* [13. S. 273].

Leksika və morfolojiya ilə müqayisədə sintaksisdə baş verən proseslər daha ləng gedir, bunların bəziləri, çox ehtimal ki, hələ yazıyaqədərki dövrdən başlamasına baxmayaraq, bu gün də davam etməkdədir. «Сравнительно-исторический синтаксис восточно-славянских языков» («Şərqi slavyan dillərinin müqayisəli sintaksisi») əsərində iddia edilir ki, sintaksisi tədqiq edən dilçi (morfolojiyanı tədqiq edəndən fərqli olaraq) ciddi və xronoloji müəyyənliklərə əsaslanan qanunlarla deyil, böyük zaman kəsiyini əhatə edən tendensiya və proseslərlə işləməlidir [16. S. 280]. Bu fikrə əsaslanaraq, qeyd etmək lazımdır ki, elliptik cümlələrin qədim dövrlərdən başlayaraq, dilimizdə mövcud olması faktını heç cür inkar etmək olmaz. Bu baxımdan da ellipsisin psixolinqvistik şərhini «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dil materiallarına söykənərək verməyimiz heç də təsadüfi deyil. Belə ki, biz qədim abidəmiz olan bu dastanların dilində eyni tipli konstruksiyaların diferensial formalarına (bütöv və yarımçıq) rast

gəlirik. Müasir dövrdə isə bu məsələ bir qədər konkretləşib və elliptik formaların daha mürəkkəb variantları müşahidə olunur.

Dastanda şəkilçilərin ellipsisə məruz qaldığı nümunələrə də nəzər yetirək: *Ana həqqi – tənri həqqi(dır)* [7. S. 47]; *Ol zəmanda bəglərin alqışı alqış (idi), qarğıışı qarğıış idi* [7. S. 52]; *Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı(dır), sultanım!* [7. S. 58]; *Xanım, sazdan bir adam çıxar, apul-apul yürüyüşü adam kibi(dır)* [7. S. 98]; *Bəkil yuqaru baqdı: «Gög iraq(dır), yer qatı(dır)» – dedi* [7. S. 106]; *At, yaraq və işiq Bəkilin(dır), Bəkil içində degil!* [7. S. 107] və s.

Yuxarıda gətirdiyimiz həm tam, həm də natamam ellipsisə şamil etdiyimiz nümunələr dastanda bu hadisənin heç də çox primitiv olduğunu deyil, bu fikrin tam əksini sübut etmiş olur. Belə ki, bu nümunələr göstərir ki, dastanın yazıya alındığı dövrdə ellipsis nitqdə özünə kifayət qədər yer etmiş bir psixolinqvistik fakt kimi təzahür edir.

Semantik ellipsisə gəlincə isə qeyd edək ki, E. N. Savvina [6] semantik ellipsisənin varlığını üçüncü amillə (biri digərindən asılı olmayan dil vahidlərinin sintaqmatik asılılığı və ya, başqa sözlə desək, cümlələrdə əksini tapmayan aktiv və ya passiv sintaktik vahidlərin mövcudluğu ilə) şərtləndirir. Bu səbəbdən bu hadisə üzərində bir qədər dayanmağı lazım bilirik. Ümumiyyətlə, ellipsisənin sadalanan növləri arasında ən az tədqiq olunanı semantik ellipsisdir. Sırf üslubi hadisə olan semantik ellipsis gerçəkliyin nitq vahidləri ilə sintaktik bütöv şəklində reallaşan anında hər hansı bir informasiyanın buraxılması ilə təzahür edir.

Dilçilikdə *semantik ellipsis* termini ilə yanaşı bəzən *məlumatın sıxlaşdırılması* (компрессия сообщения) termininə də müraciət olunur (S. E. Nikitina, N. N. Leontyeva və b.). K. F. Skorodko *kompressiya* terminini geniş mənada belə şərh edir: «...mətnin kompressiyası əsas məzmunun saxlanması şərtilə həcmnin kiçildilməsidir» [17. S. 29]. Azərbaycan dilçiliyində isə məlum tədqiqat əsərlərində ellipsis hadisəsi müxtəlif səviyyələrdə (leksik, sintaktik, qrammatik), müxtəlif aspektlərdə araşdırılsa da, semantik ellipsis hadisəsinə geniş şəkildə toxunulmamışdır.

Dilimizdə semantik ellipsis hadisəsinin bariz nümunəsi kimi zərbi məsəlləri də qeyd etmək vacibdir. Belə ki, bu ifadələr bir cümlə ilə bütöv bir mətnin ifadə edə biləcəyi informasiya daşıyıcısıdır. Məsələn, xalq arasında müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayan bir neçə bu tip ifadələrə nəzər yetirək: *Sən çaldın, Toydan sonra nağara; Sağlığında kor Fatı, öləndə badam gözlü Fatı; Keçi can hayında, qəssab da piy axtarır* və s.

Semantik ellipsis hadisəsi dialoq nitqində də geniş yer tutur. Dialoq zamanı bu, informator və adresatın qarşılıqlı ünsiyyət prosesindəki intellektual səviyyələrinin nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılı olur. Məs.: «*Nə görəyim, oğlu olan evərmış, qızı olan köçürmüş*» [7. S. 55]; «*Dədə, oğlanmısan, qızımısan?*» *Dədə: «Oğlanam!» – dedi* [7. S. 56].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ellipsis dildə qənaətə meyillilik ilə də əlaqələndirilir. Çünki dildə fəaliyyət göstərən tendensiyalardan biri qənaətdir. Belə ki, «dil nə qədər inkişaf edirsə, bir o qədər sadə və qənaətli olur» [18. S. 113]. Dil fəaliyyəti üçün əsas tendensiya məhz qənaətçillikdir. Bu tendensiyaya uyğun olaraq, dildə yalnız anlaşma üçün lazım olan qədər ifadə vasitələri işlədilir. Ona görə də qrammatikada ellipsis böyük rol oynayır [19. S. 372]. İnsanlar daha çox bir dəfə işlənən ifadəni ikinci dəfə təkrarlamaqdan yan qaçırlar: *Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun* [7. S. 34]; *Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmir zəncirlə buğayı tutmuşlardı* [7. S. 36]; *Dərsə xan yayan, bunlar atlu yürüdürlər* [7. S. 40]; *Allah-təala Baybərə bəgə bir oğul, Baybican bəgə bir qız verdi* [7. S. 52]; *Vay, sənin əlindən nə yer yüzində dirimiz və nə yer altında ölümümüz qurtulmuş!* [7. S. 94] və s.

Ə. Y. Məmmədov paralel konstruksiyalarda müşahidə olunan bu hadisəni anaforik ellipsis kimi qiymətləndirərək yazır: «Anaforik əlaqə bu və ya digər komponentin paralel konstruksiyalarda təkrarı nəticəsində yaranır. Kontekstual ixtisarın xüsusi növü olan anaforik ellipsis bir üzvün mürəkkəb cümlənin digər tərkib hissələrində başqa leksik vahidlə əvəzlənmədiyi anaforik əlaqəli mürəkkəb cümlələrdə müşahidə olunur. Ellipsis nəticəsində bir dəfə işlənmiş komponent digər paralel cümlələrdə ixtisar olunur» [20. S. 74]. A. N. Veselovski və B. Pallek sintaktik paralelliyi (obyektlərin tipləri və müxtəlif adlarla əlaqəli psixoloji paralellik) ekstralinqvistik faktorlarla əlaqələndirilər. A. N. Veselovskinin fikrincə, sintaktik paralellik psixoloji paralelliyyə əsaslanır ki, bu da təbii və ictimai hadisələrlə əlaqəli olan müstəqil motiv kimi qəbul edilir [21. S. 145]. M. M. Yusifov qənaətin müxtəlif sintaqmalarda meydana gəlmə xüsusiyyətlərini göstərərək, qənaəti söz və cümlələrdəki paralelliklə izah edir [22. S. 19]. A. N. Veselovski yazır ki, sintaktik paralelizmi təbii və sosial hadisələrə uyğun, müstəqil motiv kimi dərk edilən psixoloji paralelizm şərtləndirir [21. S. 145].

Ümumiyyətlə, paralelliklə əlaqədar yaranan elliptik cümlələrdən və onları şərtləndirən ekstralinqvistik faktorlardan danışarkən, bu konstruksiyaların daha çox şifahi nitqə mənsubluğunu nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil.

B. Pallek anaforanı (кроссreferенция) ekstralinqvistik reallıqla (obyektlərlə) əlaqələndirərək, qeyd edir ki, eyni obyekt bildirən sözlər təkrarlanaraq, ya növbəti söz formasında, ya onun sinonimi, ya da obyektin yeni adı kimi çıxış edir. Bu təkrarlar söz formasında, cümlə üzvü və hətta, bütöv cümlə şəklində də ola bilərlər [23. S. 145–146].

İnsanın uzun müddətli yaddaşında on minlərlə söz qorunub saxlanılır. Nitq törəyən zaman yaddaşdan müvafiq sözlərin seçilməsi ani olaraq baş verir [24. S. 68]. Bu baxımdan *Yanğın! Sel!* tipli cümlələr daha böyük

maraq doğurur. Bu qəbil cümlələr predikativliklə xarakterizə olunmaqla yanaşı, həm də real modallığa malikdir və sintaktik mənasına görə nitq aktı ilə üst-üstə düşən indiki zamanı ifadə edir. Belə konstruksiyalar modal zaman paradigmasına malik deyil, belə ki, onların əsas məzmunu – predmetin mövcudluğu (varlığı) və ya predmet haqqındakı məlumat həmişə nitq momenti ilə bağlıdır; bu cür ifadələr danışanın dərk etdiyi, qavradığı gerçək fakta ani reaksiyasının nəticəsidir [25. S. 81]. Söyləm çox az hallarda fikrin tam həcminə müvafiq olaraq, bütöv şəkildə strukturlaşır [24. S. 69]. Nitq aktı zamanı ani reaksiya nəticəsində yaranan bu tip cümlələr subyektin daxili sarsıntısına, həyəcanına, qorxusuna və ya sevincinə əsaslanır: *Mustuluq, Baybörə bəg! Oğlın gəldi* [7. S. 66]; *Mustuluq! Oğlun Dəpəgözi dəplədi!* [7. S. 103]; *Mustuluq! Gözün aydın!* [7. S. 115] və s.

Müşahidələr göstərir ki, ellipsis zamanı nitqdə bu və ya digər bir komponentin buraxılması danışanın və ya müəllifin psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bu cümlələrin modallıq və intonasiyaya görə hər bir növü özünəməxsus intonasiya ilə fərqlənərək, danışanın emosional və iradi vəziyyəti zamanı formalaşır. Elliptik cümlələr insanın hiss və duyğularının canlı ifadəsi kimi çıxış edir və nitqin emosionallığına, dinamikliyinə, ekspressivliyinə xidmət edir.

M. İ. Adilov sintaktik paralelliyi üslubi aspektdən izah edərək, onu qənaət tendensiyası ilə əlaqələndirir [26. S. 40]. H. Spenser dildə qənaət məsələsini o mənada başa düşür ki, dil həmişə sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir, uzun səslər qısalır, çoxsözlü cümlələr az sözlü cümlələr ilə əvəz olunur [27. S. 3]. E. D. Polivanov isə dildəki qənaət meyilini danışanların tənbəlliyi ilə izah edir [28. S. 21]. Biz isə səssiz nitqin səslə nitqə keçidi zamanı daxili nitqin konkretliyinin səslə nitqdə əksi kimi qəbul edir və bu hadisəni sırf psixolinqvistik fakt kimi dəyərləndiririk.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. Yuxarıda söylənilərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dildə qənaət prinsipi psixolinqvistik hadisə olmaqla dilin bütün səviyyələrində, əsasən də, ən mürəkkəb sahə olan sintaksisdə hələ qədim zamanlardan təzahür edərək intellektual səviyyənin göstəricisi kimi çıxış edir. Bu hadisənin psixolinqvistik şərhini vermək və bunu ellipsislə əlaqələndirmək tədqiqatın elmi yeniliyi kimi çıxış edə bilər. Eyni zamanda bu tendensiyanı insanın daxili nitqinin xarici nitqə dekodlamasının nəticəsi kimi də səciyyələndirmək olar. İnsan təxəyyülünün bir çox əlamətinin dildə fraqmental ifadəsi kimi qənaət prinsipinin ən bariz nümunəsi məhz elliptik konstruksiyalardır və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq get-gedə onun fərqli şəraitlərdə müxtəlif formalarına təsadüf etmək mümkündür.

Ə D Ə V İ Y U A T

1. Выражения смысловых различий посредством эллипсиса. Харьков: Око, 1991.
2. Колосова Т. А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980.
3. Арутюнова Н. Д. Семантическое согласование слов и интерпретация предложения // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. М.: Просвещение, 1974.
4. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация. М.: Нинфа-М, 2001.
5. Леонтьева Н. Н. Семантический анализ и смысловая интерпретация текста: Дис. ... канд. филол. наук. М., 1968.
6. Саввина Е. Н. Спиритический и семантический эллипсис в русских сравнительных конструкциях: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1988.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
8. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
9. Xomski N. Dil və təfəkkür. Bakı: Kitab aləmi, 2006.
10. Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
11. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.; Л., 1956.
12. Dizdaroğlu H. Cümle bilgisi. Ankara: Kalite bakım evi, 1976.
13. Emre A. C. Türk lehçeleri müqayiseli qrammeri. Ankara, 1949.
14. Баскаков А. Н. Предложения в современном турецком языке. М.: Наука, 1984.
15. Сибгатов Р. Т. Эллипсис в системе средств выражения предикативного отношения // Сов. тюркология. 1983. № 6.
16. Сравнительно-исторический синтаксис восточно-славянских языков. М.: Наука, 1968.
17. Скородько К. Ф. Компрессия и текст. М.: Наука, 1969.
18. Будагов Р. Что такое развитие совершенствования языка? М.: Наука, 1977.
19. Паул Г. Принципы истории языка. М., 1960.
20. Мамедов А. Я. Эллипсис в азербайджанском языке: Дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1981.
21. Веселовский А. Н. Психологический параллелизм и его формы в отражениях // Народы Азии и Африки. 1962. № 2.
22. Юсифов М. М. Экономия в системе языка: (на материале азерб. яз.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1976.

23. Паллек Б. Кроссререицпя: К вопросу гиперсиитаксиса // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978.
24. Hüseynov Ş., Şiriyev F., Muradov C. Psixolinqvistika. Bakı, 2004.
25. Казакова А. С. Невыраженный смысл одисловных предложений // Проблемы семантики предложения: (Выраженный и невыраженный смысл). Красноярск, 1986.
26. Adilov M. İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Maarif, 1974.
27. Тарланов З. К. Очерки по синтаксису русских пословиц. Л., 1982.
28. Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. М.: Наука, 1968.

КЁНУЛ ГАБИБОВА

**ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ РАЗЪЯСНЕНИЕ
ПРИНЦИПА ЭКОНОМИИ ИА ОСНОВЕ ЯЗЫКА
ДАСТАИОВ «КИТАБИ ДЕДЕ КОРКУД»**

Р е з ю м е

В мировом языкознании существуют различные подходы к объяснению понятия «эллипсис». Французский философ Дюмарсе расценивал его в большей степени с психологической точки зрения. Но эллипсис характерен и для речи человека. Так как эллипсис связывается с тенденцией к лаконизму в языке, им он рассматривается как психолингвистическое явление, т. е. одновременно оцениваются его психологические и языковые свойства.

Естественно, нельзя отрицать, что эллипсис, как и ряд других языковых явлений, существовал в языке ещё в древние времена. Например, в дастанах «Китаби Деде Коркуд», дающих информацию по истории языка тюркских народов, имеются факты, на основании которых решаются многие спорные вопросы современного языкознания. В дастанах прослеживаются и первые проявления эллипсиса.

Ключевые слова: *принцип экономии в языке, психолингвистика, внутренняя речь, эллипсис, психологический настрой*

**PSYCHOLINGUISTICAL COMMENTARY
OF ECONOMY PRINCIPLE ON THE BASE
OF «KITABI-DEDE KORKUT»'S EPOS**

S u m m a r y

Though in world linguistics there are various observes about the phenomena «ellipsis». For example, the French philosopher Dumarse regarded ellipsis basically to a measure as the psychological phenomenon. But ellipsis is simultaneously connected with human speech. This phenomenon contacts a tendency of laconicism in language. Proceeding from this point of view we will consider ellipsis as psycholinguistic phenomena estimating simultaneously its psychological speech properties.

Naturally, it is impossible to deny the existence fact of ellipsis in language since ancient times, as well as many other language phenomena. For example, in «Kitabi-Dede Korkut», giving the information about history of language of the Turkic people, there are valuable facts for explanation of the questions at issue existing in the modern language. Here primary traces of ellipsis are observed also.

Key words: *economy principle in the language, psycholinguistics, voiceless speech, ellipsis, psychological condition*
